

Универзитет у Београду, Архитектонски факултет –
Департман за архитектуру, Београд;
Универзитет у Београду, Шумарски факултет –
Одсек за пејзажну архитектуру и хортикултуру, Београд

DOI 10.5937/kultura1754153M

УДК 72.012.7(497.11)“19”

оригиналан научни рад

БЕОГРАДСКИ ПАСАЖИ XX ВЕКА

АНАЛИЗА ТИПА И КРИТИЧКО ИСПИТИВАЊЕ ПРОСТОРНОГ ПОТЕНЦИЈАЛА

Сажетак: *Као полазна основа истраживања, у овом раду, постављен је просторни феномен XIX века – пасаж (passagen, нем.) – односно, наткривени (заштићени) пролаз између две улице, уметнут у градски блок, који је, према опсервацијама Валтера Бењамина (Walter Benjamin), представљао један од суштинских израза модерности у времену свог настанка. Упоредивањем и испитивањем пролаза/пасажа у урбаној историји Београда током XX века, рад анализира транспозицију овог типа у контексту производње простора у различитим друштвеним оквирима, и проблематизује је кроз актуелна питања савремене девастације и редукације јавног домена и јавне сфере на глобалном нивоу. Овим радом настављају се и продубљују претходно започета научна испитивања ауторки, кроз нову предметну грађу, проблемске оквире и истраживачка питања проверена у рedefинисаној критичкој перспективи, која се баве еманципаторским потенцијалом простора посебних типологија, изван уобичајених дефиниција и интерпретација.*

Кључне речи: *архитектонско пројектовање, градски пасаж, еманципаторски потенцијал простора, Београд*

Уводне напомене¹

Пажња која се данас поклања јавном градском простору и његовом капацитету да омогући и подстиче јавни живот, без обзира на све изазове савремених трансформација глобалног друштва, у контексту испитивања просторног капацитета градских пасажа, омогућава да се боље разуме физичка форма ових простора, функције које обезбеђују и однос према осталим елементима изграђене средине. Уколико усвојимо став да је *тип* идеја о моделу или принцип који служи као водила за стварање одређене форме, али и да *тип грађевина или простора* одређујемо према начину живота и култури,² следи да интенција о истраживању просторног и друштвеног потенцијала урбаних пасажа одражава намеру да се испитају значења транспоновања овог архитектонско-урбанистичког облика из европског културног миљеа у нову средину, али исто тако и транспоновања овог типа кроз различите друштвене дискурсе током XX века у Београду. Прошли век је у архитектонској историји, према тумачењу теоретичара архитектуре Жан-Луј Коена (Jean-Louis Cohen), обележен као век који су у највећој мери карактерисале успостављене релације између различитих концепата, њихова трансгресија у различитим културним миљеима, али такође и континуитет метаморфозе архитектонских типова.³

Прва од две премисе овог истраживања, заснива се на чињеници на коју указује историја генезе и трансформације градских пасажа: да су то простори хибридне, дуалне типологије – између улице и куће – и да имају витални потенцијал којим може да се превазиђе урушавање квалитета, односно девастирање јавног простора у савременим градовима. Етимологија речи која означава овај појам, али и историја развоја типологије самог простора, указују на његов иманентни двоструки карактер.⁴ Појам пасажа, према француском

1 Овај рад је реализован у оквиру пројекта „Истраживање климатских промена и утицај на животну средину: праћење утицаја, адаптација и ублажавање“ (43007) који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије у оквиру програма Интегрисаних и интердисциплинарних истраживања за период 2011-2017. године.

2 Sandalack, B. A. and Uribe, F. A. (2010) Open Space Typology as a Framework for the Public Realm, *The Faces of Urbanized Space*, Berelkowski, R. ed., *Architectural Volumes 1*, Poznan: Exemplum, pp. 47-86.

3 Cohen, J.-L. (2012) *The Future of Architecture Since 1889*, London / New York: Phaidon, pp. 14-15.

4 Ćorović, D. and Milinković, M. Beyond the passage: Analytical probe into the emancipatory potential of space, in: *Proceedings of the 10th EAAE/ARCC International Conference, Lisbon, Portugal, 15-18 June 2016: Architectural Research Addressing Societal Challenges, Volume 1*, Couceiro da Costa, M.,

оригиналу, који води порекло из латинског језика /passūs/: *passage*, означава простор галерија који је настао у Француској крајем XVIII века, односно, засвођен и покривен пролаз, у којем су занатске и трговачке радње биле смештене са обе стране подужне осе пролаза. Више од 150 оваквих галерија саграђено је само у Паризу, у првим деценијама XIX века, али касније и у многим градовима Европе и Северне Америке.⁵

Друга поставка истраживања проистиче из читања и савременог разумевања семиналног дела Валтера Бењамина (Walter Benjamin), *Das Passagen-Werk*, односно *The Arcades Project*.⁶ У раду полазимо од претпоставке да истраживање културних стремљења једног друштва, која су оличена у одређеним визуелним и функционалним квалитетима постојећег или пројектованог простора, доприноси разумевању еманципаторског потенцијала једне заједнице. Кроз архитектонска истраживања просторног потенцијала градских пасажа у XX веку у Београду, у овом раду се критички испитује савремени друштвени оквир јавних градских простора, али и савремени капацитет просторне, а тиме и суштинске регенерације јавне сфере, као и то колики је данас степен критичког одклона од еманципаторских идеала претходних културолошких нивоа и стремљења једног друштва.

*Први београдски пасаж: Гранд пасаж
архитекте Николе Несторовића,
1910-1912. године*

Испитивање архитектонског типа пролаза или пасажа почело је од посматрања и читања фотографија *Гранд пасажа* у Кнез Михаиловој улици бр. 19 у Београду, које се налазе у Архиву Српске академије наука и уметности, које су снимили Живковић и Антонијевић, тек неку годину пред почетак Првог светског рата, када је простор и саграђен. На једној од фотографија (слика 1) види се ентеријер пролаза са стакленим кровом и низом новостворених трговачких и занатских радњи, као и неколико особа у њему, које подстичу интересовање за одговоре на питања: у каквом је односу био нови просторни оквир са корисницима простора? на који је начин први београдски пасаж отворио могућности за одвијање

Roseta, F., Pestana Lages, J. and Couceiro da Costa, S., eds. (2017) *Boca Raton*, FL: CRC Press / Taylor & Francis Group, pp. 231-238.

5 Исто.

6 Benjamin, W. (2002) *The Arcades Project*, Eiland, H. and McLaughlin, K., trans., Cambridge, Mass. / London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.

активности које претходно нису постојале у јавном и/или приватном простору града? које су просторне и програмске карактеристике *Гранд пасажа* постале елементи типолошког кода и основа за будуће просторно-временске транспозиције?

Слика 1 Никола Несторовић, Пасаж Николе Спасића или Гранд пасаж, Кнез Михаилова бр. 19, Београд, 1910-12, снимљено око 1912; фотографија: Живковић и Антонијевић. Извор: Архив САНУ (Српске академије наука и уметности); сигнатура: 14410 I B 1352.

У претходно наведеним предметним, проблемским и теоријским оквирима, ова студија полази од испитивања случаја *Гранд пасажа* у Кнез Михаиловој бр. 19, касније познатог и као *Спасићев пасаж*. На овој адреси је крајем XIX века био плац са једносратницом изграђеном 1875, по пројекту архитекте Александра Бугарског, и великим двориштем оријентисаним ка улици Обилићев венац.⁷ На истом месту је 1912. године изведен двосратни, једнотрактни објекат, који је пројектовао архитекта Никола Несторовић⁸ за велетрговца Николу Спасића, који је купио имање 1910. године. Тада је у средишњем делу плаца формирано и покривено унутрашње двориште, простор с новоотвореним трговинским и занатским радњама, односно пролаз, којим је било могуће из трговачке Кнез Михаилове улице dospети у улицу Обилићев венац, која је у то време водила ка још увек старом, оријенталном Београду.⁹ Корисници занатских радњи у овом

7 Аноним (1931) *Споменица Николе Спасића*, Београд: Задужбина Николе Спасића.

8 Павловић, М. (2014) *Живот и дело архитекте Николе Несторовића (1868-1957)*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд.

9 Аноним (1931) нав. дело; Борић, Т. (2002) Задужбине Николе Спасића и његовог фонда у Кнез-Михаиловој улици, *Архитектура и урбанизам*, 10, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 66-81; Павловић, М. нав. дело; Ćorović, D. and Milinković, M. нав. дело.

пасажу, уколико би остварили пазар од 20,0 тадашњих динара добијали су бесплатну карту за биоскоп који се такође налазио у *Гранд пасажу*.¹⁰

Слика 2 Никола Несторовић, Објекат у Улици Обилићев венац 17, 1910-12, снимљено око 1912; фотографија: Живковић и Антонијевић. Извор: Архив САНУ (Српске академије наука и уметности), сигнатура: 14410 I B 1350.

Поливалентност оваквог јавног градског простора, првог те врсте у Београду, указује на његове вишеструке намене које се међусобно преклапају и преплићу: то је било истовремено место за размену и трговину, за занатске радње и биоскоп, то је био и коридор и заштићени градски пролаз, покривено склониште, место за сусрете, за забаву, за заједничка искуства која производи и промовише модерна култура града. Организација простора и његова материјализација одговарале су париским пасажима из XIX века.¹¹ Метална конструкција крова, са стакленим окнима, налазила се у висини првог спрата. Сви архитектонски елементи који су рашчлањавали овај простор, истовремено су га, ритмичним распоредом излога, прозора, пиластера, визуелно уједињавали, док га је отвореним и прозачним чинила дневна светлост коју је пропуштао застакљени кров.¹² Чињеница да је у питању покривен, али не и затворен простор, чији су ободни зидови истовремено унутрашњи, по својој диспозицији, и спољашњи, по својој материјализацији, говори управо о амбиваленцији и двоструком карактеру ове архитектонске, односно урбане типологије. Београдски пасаж је представљао готов архитектонски и урбанистички производ, који је

10 Аноним (5. јун 1912) Новоотворена обућарска радња у Гранд Пасажу, *Политика*, стр. 4.

11 Gallica, Reconstituer le Paris du XIXe siècle en photographies, 01. 04. 2017, <http://gallica.bnf.fr/blog/03022016/reconstituer-le-paris-du-xixe-siecle-en-photographies>

12 Павловић, М. нав. дело, стр. 250-255.

преузет из технолошки развијеније традиције и уметнут у постојеће градско ткиво и културолошки миље, у којима је добио нове функције и нова симболичка значења.¹³

Никола Спасић, занатлија и трговац, добротинитељ и предузетник, у градској историји је запамћен по беспрекорној пословној етици и хуманитарном раду.¹⁴ Овај способни појединац, члан једног друштва на почетку модернизацијских процеса, бирао је исто тако способне стручњаке, најбоље архитекте за пројектанте својих објеката у којима су коришћени најквалитетнији материјали градње, савремени технички уређаји и најмодернији инвентар. *Спасићев пасаж* је, као производ приватне иницијативе, врхунског архитектонског знања и напредне технологије, био и артикулација – како пише Бењамин – колективног сна о томе шта би једно друштво требало или могло да буде.¹⁵

Објекат *Гранд пасажа* према Кнез Михаиловој улици срушен је 1939, а у периоду 1940-1941, према пројекту архитекте Владислава Д. Владисављевића подигнут је вишеспратни стамбени објекат који се састојао из бочних крила и попречног тракта, као чеоног „зида“ ка Кнез Михаиловој.¹⁶ Том приликом је уклоњен двоводни стаклени кров, али је простор задржао своју функцију пролаза између улица до данас. У седамдесетим годинама је, у духу „малог урбанизма“ и у процесима заштите и конзервације овог објекта, био актуелан пројекат архитекте Светислава Личине, за ревитализацију пасажа. Заједно са конзервацијом и рестаурацијом овог простора у 2012, било је најављено стварање простора за уметничке перформансе, галерије и радионице старих заната,¹⁷ али се то није догодило.

*Прва транспозиција: конкурсни пројекат за
Теразијску терасу архитекте Николе Добровића,
1929-1930. године*

За разлику од неких других европских престоница, као што је, на пример, Истанбул, концепт наткривених пролаза насталих по угледу на париске пасаже XIX века није се даље

13 Ćorović, D. and Milinković, M. нав. дело.

14 Аноним (1931) нав. дело; Софронијевић, М. (1995) *Даривали су својем отечеству*, Београд: Библиотека града Београда / DBR International Publishing.

15 Benjamin, W. нав. дело.

16 Борић, Т. нав. дело.

17 Milosavljević, M. (3. februar 2012) *Restauracija Spasićevog pasaža, Večernje novosti online*, 22. 03. 2017, <http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:364909-Restauracija-Spasicevog-pasaza>

развијао у условима београдске урбане средине.¹⁸ У периоду између два светска рата, међутим, овај типолошки концепт је на јединствен начин транспонован и, у модернистичком идиому, проналазимо га у неколико неизведених пројеката архитекте Николе Добровића. Као и претходно анализиран пример, он је такође заснован на конструктивним инвенцијама и технолошком напретку који је донела нова епоха.

Слика 3 Теразијска падина, Београд, око 1930. Извор: Фотодокументација Новинско-издавачког предузећа *Борба*.

Наиме, у богатом опусу једног од најзначајнијих „поборника” модерне архитектуре у Југославији, аутора бројних пројеката и изведених објеката у Прагу, Дубровнику, Београду, Херцег Новом, Игалу, као и важних текстова, уџбеника и теоријских радова, проналазимо низ пројеката у којима типолошки модел којим се бавимо добија нове појавне облике и програмске концепције. Кључни пројекат, у овом смислу, јесте конкурсни рад за Теразијску терасу у Београду из 1929-1930. године.¹⁹ Овај рад представља критичну тачку у Добровићевој каријери, али и један од најзначајнијих догађаја у урбаној историји Београда. Међу 28 радова, на

18 Павловић, М., нав. дело.

19 Од посебног значаја за историју и теорију модерне архитектуре су архитектонски објекти Николе Добровића настали су у региону Дубровника, у периоду 1934-1941. Поред Хотела Гранд, на острву Лопуд, низ модерних вила, затим Дом феријалног савеза, надоградња виле Волф, и реконструкција ренесансне палате Спонза у дубровачком Старом граду, заједно говоре о једном изузетном модернистичком пројектантском опусу, који, данас је то сасвим евидентно, далеко превазилази границе локалног и националног, у историји архитектонског модернизма на тлу Југославије. Милинковић, М. (2007) *Критичка пракса архитекте Николе Добровића: Дубровачки период, 1934–1943*, магистарска теза, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд; Благојевић, Лј. (2015) *Itinerari: moderna i Mediteran. Tragovima arhitekata Nikole Dobrovića i Milana Zlokovića*, Beograd: JP „Službeni glasnik” / Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet.

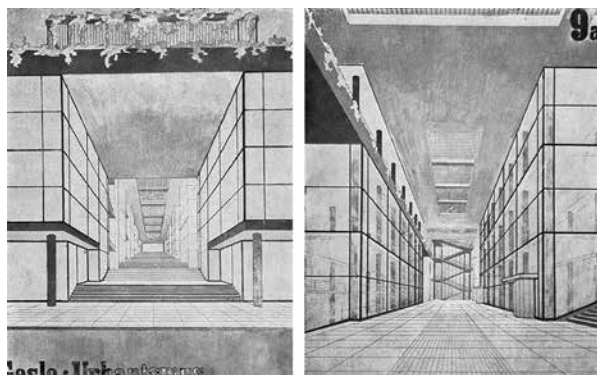
међународном такмичењу, Добровићев пројекат под геслом *Урбанизмус* освојио је прву награду. Да бисмо разумели визионарски концепт Николе Добровића, потребно је да имамо у виду географске карактеристике овог места и историјски контекст у коме је настао. Наиме, поред простора Београдске тврђаве и Калемегдана, трг Теразије је био једини отворени јавни простор у граду са кога је било могуће сагледати и осетити јединствен спектакл топографије и урбаног пејзажа Београда.

Овај пројекат је за Београд 1930. године, како пише Љиљана Благојевић, био радикалан као и Ле Корбизијеов (Charles-Édouard Jeanneret, Le Corbusier) план Воазен (Voisin) за Париз 1925. године. Ово је било први пут у европској историји да је један модерни пројекат прихваћен и награђен на конкурс за реконструкцију историјског центра града.²⁰ Архитектонска структура конкурсног решења произашла је из размишљања о ширем урбаном контексту, о могућностима повезивања са луком, железничком станицом, и шеталиштем на обали реке: отуда и строга аксијална симетрија архитектонског комплекса, и једноставност хоризонталног плана приземне етаже овог објекта. Празнина у средишњем простору терасе дефинисана је двома подужним зградама, са кулама висине десет спратова, које наглашавају улаз у комплекс. Како би савладао велику висинску разлику између ободних улица, Добровић је организовао широк, отворен јавни простор – терасу, на нивоу Теразијског трга, и комплексну структуру подземних пролаза са комерцијалним садржајима у сутерену. У чланку објављеном у љубљанском часопису *Архитектура* јануара 1932. године, Добровић пише: да поред комерцијалних садржаја и трговине у сутерену, и кафеа и ресторана који заузимају простор по ободу терасе, на вишим етажама концентрисан је духовни живот становника, који служи „за рекреацију физички и психички изнуреног престоничког становништва”.²¹ О јасно израженој свести о добробити целокупног становништва, говоре и цртежи планираних подземних пролаза испод Теразијске терасе, са стакленим излозима и латералним осветљењем. Они индиректно реферирају на историјске преседане, али за разлику од унутрашње фасаде Спасићевог пасажа, на којој се смењују елементи неокласицизма и сецесије, Добровићев пролази су огољене просторне кулисе, ослобођени орнамената. Сведени на једноставне просторне структуре чија је

20 Blagojević, Lj. (2003) *Modernism in Serbia: The elusive margins of Belgrade architecture, 1919-1941*, Cambridge, MA: MIT Press.

21 Dobrović, N. (1932) Uredenje „Terase” na Terazijama u Beogradu, *Arhitektura*, 4, Ljubljana, str. 116.

једина декорација зеленило у јавном простору, отворени су за најразличитије садржаје и све потенцијалне кориснике.

Слика 4 Никола Добровић, конкурсни пројекат за Теразијску терасу, 1929-30. Извор: Dobrović, N. (1932) Uređenje „Terase” на Terazijama u Beogradu, Arhitektura, 4, Ljubljana, str. 117.

У детаљном опису пројекта, један од најзначајнијих аргумената односи се на економску ефикасност и исплативост овог грађевинског подухвата, и овај аспект временом постаје све значајнији, како аутор увиђа да се могућности за реализацију пројекта сужавају. Крајем фебруара 1932. године, Добровић објављује нови чланак у дневном листу *Време*, у коме презентује процену трошкова изградње грађевине и очекиваних прихода у њеном коришћењу, указује на заједнички интерес државе, града и грађана Београда, локалних и међународних трговачких предузећа и предвиђа да би се изградња исплатила за само 5 година. Међутим, овај апел упућен грађанима, стручњацима и градским властима није наишао на очекивани одзив, пажња јавности је убрзо променила свој фокус, и, до почетка Другог светског рата, Добровић је једино успео да интегрише концепт Терасе у нови Регулациони план града који је усвојен 1938. године.

Пасажи, аркаде и наткривени пролази, као што смо претходно устврдили представљају значајне просторне елементе у низу Добровићевих пројеката. Поред Теразијске терасе, поменућемо само неколико најзначајнијих. О намени, значају и различитим начинима организације пасажа и наткривених пролаза највише сазнајемо у Техничком опису неизведеног пројекта за Дом Матице српске у Новом Саду, који је настао непосредно пре почетка Другог светског рата у Југославији. У овом пројекту, изградња низа аркада дуж уличног фронта била је предвиђена урбанистичким условима, али је унутрашњи, стаклом наткривени пролаз, био пројектован у свакој од три понуђене просторно-програмске схеме. Нешто другачије концептуалне претпоставке, које се односе на ове просторне елементе, налазимо и у конкурсном пројекту

за Палату ПРИЗАД у Београду, из 1937, у коме наткривени простори означени као „аркаде”, отварају и штите приступ стамбеним јединицама смештеним у сутерену Палате.²² Иако битно различити по својој величини, структури и намени, „аркаде” и „пасажи” у сва три конкурсна рада укључују бригу о добробити становништва.

Промена друштвено-политичког система у послератном периоду, отворила је наизглед нове могућности за реализацију Добровићевог конкурсног пројекта за Теразијску терасу. Са позиције Главног архитекте града Београда, Добровић поново посматра проблем Теразија у ширем контексту обнове и реконструкције порушеног града. Цртеж из 1946. године, приказује Теразијску терасу као нулту тачку у процесу планирања и изградње нове метрополе на обе обале реке Саве. Исте године, Добровић почиње процес реализације планова за Теразијску терасу систематском регулацијом саобраћаја у центру града. Декоративне елементе урбаног мобилијара, укључујући и велику фонтану у средишту трга, замениле су широке градске улице и подземни пролази за пешаке. Изнова, ови припремни радови су били све што је Никола Добровић успео да реализује. Међутим, послератна архитектонска и урбанистичка пракса у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, постепено је успоставила нове стандарде формирања јавних градских простора у новим друштвеним условима. У овом смислу, свакако један од најрепрезентативнијих примера нове типолошке транспозиције налазио се са друге стране трга на Теразијама.

*Друга транспозиција: Безистан,
архитекта Владета Максимовић, 1953. година*

Као и у случају Спасићевог пасажа, пролаз Безистан,²³ који је половином прошлог века пројектовао архитекта Владета Максимовић,²⁴ такође је повезивао два важна градска јавна простора: сада већ старог градског трга на Теразијама, и новог, манифестационог Трга Маркса и Енгелса, предвиђеног за масовне друштвене скупове. У истом периоду, архитекта Максимовић је са Видом Врбанићем урадио неизведени пројекат за уређење Теразијске терасе (1950), а нешто касније, такође на Теразијама, изведени су његови пројекти за Инвестициону банку (1958) и зграду Југословенске књиге

22 Милинковић, М. нав. дело.

23 Реч *безистан* /bezistān/ је персијског порекла и означава тржиште, покривену чаршију, део трга под кровом; Вујаклија, М. (1988), *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета, стр. 107.

24 Stojanović, B. i Martinović, U. (1978) *Beograd: 1945-1975: urbanizam: arhitektura*, Beograd: Tehnička knjiga, str. 124.

(1949-52).²⁵ Иновације које су уведене пројектом Безистана у функционалном, технолошком, обликовном и симболичком смислу, биле су израз велике промене друштвеног система после Другог светског рата, и огледале су се, поред осталог, у успостављеном новом односу између комерцијалног, културног и услужног сектора, у употреби савремених конструкција и материјала, и успостављању нових стандарда за јавне градске просторе. Условљена овим променама, примена нових визуелних и естетских просторних кодова, значила је конструкцију отворене бетонске надстрешнице са куполом изнад фонтане и новом врстом алегоријске скулптуре: *Жена са шкољком*, Александра Зарина из 1959. године.

Слика 5 Владета Максимовић, Пролаз Безистан, Теразије, Београд, 1953, разгледница. Извор: Приватна колекција Марије Милинковић.

Прве слике из живота пролаза Безистан, засноване су на пројекцији идеје о новом друштву, односно на колективном сну о епохи која долази. Најзначајнији еманципаторски потенцијал у проучавању архитектонске типологије пасажа, налазимо управо у одвајању од снова прошлости и у антиципацији будућности. Архитектонско истраживање може да допринесе подизању свести стручне јавности о могућности и начинима организовања алтернативног, „трећег простора”. Вредности које постоје у амбивалентним просторима пасажа налазе се у искуству њиховог живота у времену, свих активности и актера који су га чинили и који помажу размишљању о новим транспозицијама и стварању квалитетних јавних градских простора.

Увид у богату фотодокументацију листа *Борба* и фотографије на којима је приказан простор Безистана у различитим периодима осме и девете деценије XX века говори о

²⁵ Исто, стр. 125.

флексibilности овог простора и креативности у његовом коришћењу. Документи из градског живота сведоче о капацитету простора да прими широк спектар друштвених догађаја, али и индивидуалне иницијативе као манифестације неспутаног одвијања свакодневног живота у којима препознајемо и остварење Добровићеве замисли о пролазима испод Теразијске терасе, односно инклузији свих потенцијалних корисника.

Слика 6 Владета Максимовић, Пролаз Безистан, Теразије, Београд, 1953: Концерт у Безистану, снимљено 28. јула 1987.

Извор: Фотодокументација Новинско-издавачког предузећа *Борба*.

У општој друштвеној, социјалној, вредносној и економској деградацији у последњој деценији XX века на простору бивше СФРЈ, уследили су дубински поремећаји у свим сферама јавног живота. И јавни простор Безистана је постепено губио елементе своје првобитне функције, у највећој мери због корените трансформације и транзиције ободних садржаја, у којој је дотадашња вредност оличена у неочекиваној виталности простора пасажа – сасвим угушена. Вероватно је најдрастичнија илустрација ових процеса пример некада чувеног биоскопа „Козара”, садржаја који је уносио нарочиту динамику у свакодневни живот у пасажу Безистан, а који је у међувремену прошао процес приватизације и тешко је оштећен током пожара, 2012. године. Без обзира на покушаје да се овај простор у претходном периоду делимично или у потпуности ревитализује, ипак, и даље остаје девастиран у постојећем друштвеном и политичком контексту.

Слика 7 Владета Максимовић, Пролаз Безистан, Теразије, Београд, 1953; Реконструкција Безистана крајем осамдесетих година XX века. Извор: Фотодокументација Новинско-издавачког предузећа Борба.

Закључак

Еманципаторски потенцијал специфичне архитектонске типологије пасажа откривамо кроз два, међусобно повезана аспекта. Пролази или пасажи су места транзиције, уметнута у урбано ткиво, чије су просторне и програмске карактеристике основа за успостављање нових корелација између приватног и јавног домена. Ово истраживање је вођено идејом да специфичан карактер пасажа, ако су осмишљени као отворени и двоструко-кодирани простори који имају јасно дефинисану структуру, али истовремено и зависе од случајности и непредвиђених околности – може да допринесе стварању нових облика јавног живота. Истовремено, истраживање ове специфичне архитектонске типологије, односи се и на актуелне дебате о урушавању, пропадању и нестајању јавних простора данас, на глобалном нивоу,²⁶ под теретом бројних супротстављених друштвених, политичких, културних и економских интереса. Истраживање историјске перспективе различитих архитектонских алата, уређаја, концепата, различитих пројектантских стратегија које доприносе стварању простора амбивалентног карактера, као и њихова јукстапозиција, омогућавају архитекти да се

26 Springer, S. (2011) Public Space as Emancipation: Meditations on Anarchism, Radical Democracy, Neoliberalism and Violence, *Antipode*, 43 (2), Oxford: Blackwell Publishing Ltd., pp. 525-562.

ослободи претходне парадигме, односно допуштају, како пише Валтер Бењамин, то је „право ослобођење од епохе, које има природу буђења”.²⁷

Архитектонска анализа три типа пасажа у Београду, од којих Добровићев није изведен, а остала два су временом физички просторно и културолошки урушена, успоставља релације које иначе не постоје. Наиме, ниједан од ових пасажа, врло је вероватно, није настао у директној релацији са хронолошким претходником. Међутим, паралелно савремено сагледавање ових простора с њима припадајућим друштвеним контекстима, затим истраживање, испитивање и разматрање њиховог опстајања у различитим културолошким ситуацијама, као и разматрање еволуције саме идеје о прелазним или пролазним просторима, омогућавају јаснији увид у то какви могу њихови еманципаторски квалитети да буду. Тиме се враћамо на питање постављено на почетку овог есеја, о томе где је место корисника пасажа, свих друштвених чинилаца, а наравно и стручњака, архитекте у стварању јавног градског простора? Девастацију и урушавање свих објеката Николе Спасића на подручју Кнез Михаилове улице, Тијана Борић види у индиферентном односу нових корисника према њиховој културној и историјској вредности, у процесима рушења и уништавања градских амбијената, као и у нерегулисаном статусу споменика културе код нас. Када је у питању пасаж Николе Спасића, додатни аспект сагледавања проблема, преноси тежиште проучавања на сам јавни простор који се на овом месту формирао и трансформисао. У *Гранд пасажу* су архитектонска експертиза и приватно предузетништво иницијално створили хибридни простор улице и куће, у којем, баш као и на вероватно првој забележеној фотографији из периода (слика 1) прилика становника града и корисника простора изгледа као етерична, снолика, и не сасвим дефинисана појава. Добровићеви пасажи нас информишу о архитекти демијургу који заједници доноси прометејски квалитет уређених просторних и економских односа. Пролаз Безистан, са својим идеолошким и симболичким вредностима, својим централним положајем, величином и значајем, највише говори о визуелном, али и суштинском, значењском преиначавању београдских јавних простора у XX веку. Оно што, за ширу јавност анонимни, архитекта ствара за колектив, испољава се у моменту настанка Безистана као сан о новој епохи, довољно флексибилан да реалност свих каснијих друштвених транзиција јасно рефлектује у овом простору, током различитих фаза његових трансформација. Прометејски

27 Benjamin, W. нав. дело, стр. 883-884.

квалитет, како у овом пресеку истраживања закључујемо, не доносе ни архитекта, ни корисник простора, већ тежња свих актера у преиначавању јавних градских простора, ка стварању знања о томе да сносили прикази колективног несвесног претходне епохе нису путоказ за будућност, већ тачке на којима се у садашњости проверава еманципаторски капацитет самог друштва.

ЛИТЕРАТУРА:

Аноним. (5. јун 1912) Новоотворена обућарска радња у Гранд Пасажу, *Политика*.

Аноним (1931) *Споменица Николе Спасића*, Београд: Задужбина Николе Спасића.

Blagojević, Lj. (2003) *Modernism in Serbia: The elusive margins of Belgrade architecture, 1919-1941*, Cambridge, MA: MIT Press.

Blagojević, Lj. (2015) *Itinerari: moderna i Mediteran. Tragovima arhitekata Nikole Dobrovića i Milana Zloковића*, Београд: ЈР „Службени гласник” / Универзитет у Београду – Архитектонски факултет.

Benjamin, W. (2002) *The Arcades Project*, Eiland, H. and McLaughlin, K., trans., Cambridge, Mass. / London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.

Борић, Т. (2002) Задужбине Николе Спасића и његовог фонда у Кнез-Михаиловој улици, *Архитектура и урбанизам*, 10, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 66-81.

Вујаклија, М. (1988) *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета.

Gallica, Reconstituer le Paris du XIXe siècle en photographies, 01. 04. 2017, <http://gallica.bnf.fr/blog/03022016/reconstituer-le-paris-du-xix-siecle-en-photographies>

Dobrović, N. (1932) Uredenje „Terase” na Terazijama u Beogradu, *Arhitektura*, 4, Ljubljana.

Милинковић, М. (2007) *Критичка пракса архитектуре Николе Добровића: Дубровачки период, 1934–1943*, магистарска теза, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд.

Milosavljević, M. (3. februar 2012) Restauracija Spasićevog pasaža, *Večernje novosti online*, 22. 03. 2017, <http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:364909-Restauracija-Spasicvog-pasaza>

Павловић, М. (2014) *Живот и дело архитект Николе Несторовића (1868-1957)*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд.

Sandalack, B. A. and Uribe, F. A. (2010) Open Space Typology as a Framework for the Public Realm, *The Faces of Urbanized Space*, ed. Bereikowski, R. *Architectural Volumes* 1, Poznan: Exemplum, pp. 47-86.

Софронијевић, М. (1995) *Даривали су своје отечеству*, Београд: Библиотека града Београда / DBR International Publishing

Springer, S. (2011) Public Space as Emancipation: Meditations on Anarchism, Radical Democracy, Neoliberalism and Violence. *Antipode*, 43 (2), Oxford: Blackwell Publishing Ltd., pp. 525-562.

Stojanović, B. i Martinović, U. (1978) *Beograd: 1945-1975: urbanizam: arhitektura*, Beograd: Tehnička knjiga.

Ćorović, D. and Milinković, M. Beyond the passage: Analytical probe into the emancipatory potential of space, in: *Proceedings of the 10th EAAE/ARCC International Conference, Lisbon, Portugal, 15-18 June 2016: Architectural Research Addressing Societal Challenges, Volume 1*, Couceiro da Costa, M., Roseta, F., Pestana Lages, J. and Couceiro da Costa, S., eds. (2017) Boca Raton, FL: CRC Press / Taylor & Francis Group, pp. 231-238.

Cohen, J.-L. (2012) *The Future of Architecture Since 1889*, London / New York: Phaidon.

Marija Milinković and Dragana Ćorović

University of Belgrade, Faculty of Architecture –

Department for Architecture, Belgrade;

University of Belgrade, Faculty of Forestry –

Department for Landscape Architecture and Horticulture, Belgrade

THE 20th CENTURY BELGRADE PASSAGES:
A TYPOLOGICAL ANALYSIS AND CRITICAL
EXAMINATION OF THE POTENTIALS OF SPACE

Abstract

As noted by Walter Benjamin, the spatial phenomenon of a covered glass-roofed passage, stretched between two streets and inserted inside a city block, encapsulated the extreme cultural ambivalence: by expressing repression through the ideology of consumerism and expressing freedom through the utopia of abundance. The hidden emancipatory potentials of the city passages, observed closely in a particular case, represent the subject of this paper and the analytical probe that examines the historical conditions of a particular enterprise. When the Passage of Nikola Spasić was constructed in the main pedestrian and shopping street of Belgrade in 1912, the époque of Parisian-style arcades had already passed. Observed in this broader perspective, the construction of the Passage, according to the project of Nikola Nestorović, one of the most prominent Serbian architects of the period, was only a late echo of the Parisian 18th century invention. The comparison and contention between the three chosen, realized and unrealized, transpositions of the Passage in Belgrade, designed by different prime architects of the time, in relation to Benjamin's idea of space with emancipative potential, correspondingly point out the protean capacity and open up new alternatives in the context of contemporary production of space, particularly important in the light of a changing global culture.

Key words: *architectural project, city passage, emancipatory potential of space, Belgrade*